

זכות הנשים הערביות הבדואיות לדירה ומדור הולם

סאוסן זהר¹

"Our house is not simply a place where we go to sleep at night, but it represents our home, which means everything to our lives".²

במאמר זה אדון בסוגיית הפרת זכותן של הנשים הערביות הבדואיות המתגוררות בנגב לדירה ומדור הולם. לשם דיון בסוגיה זו, אפרוש בקצרה את מדיניות הממשלה בתכנון המרחב בנגב וכן את מדיניות עיצוב הבתים שבהם מתגוררות הנשים הבדואיות. על פי המדיניות בשני תחומים אלה, אנתח את מצב הפרת הזכות הבסיסית של הנשים הבדואיות בנגב לדירה ומדור הולם. לסיום, אציג בקצרה את הקשר בין גל הריסת הבתים בנגב לבין התגברות תופעת האלימות נגד נשים כהפרה בוטה לא רק של זכותן לקורת גג, אלא גם כהפרת הזכות לשלום, ביטחון וכבוד של אותן נשים שבתיהן נהרסו.

העדר שיתוף בהליכי תכנון המרחבים הציבוריים והפרטיים

במהלך שנות השבעים והשמונים של המאה הקודמת ולאחר סיום המשטר הצבאי שהוטל על הכפרים והערבים הערביים בישראל, הקימה הממשלה בנגב שבעה כפרים מוכרים, במטרה לאכלס את הבדואים אשר נותרו באזור הנגב לאחר קום המדינה. חלקם עברו להתגורר ביישובים אלה, שהוקמו על ידי המדינה והוכרו על ידיה, וחלקם נותרו ביישובים שטרם הוכרו, הידועים כ"כפרים לא מוכרים". הקמת הכפרים המוכרים בוצעה תוך הקצאת מינימום משאבים וקרקע לצורך אכלוסם, כחלק ממגמה לייחד את הנגב תוך התעלמות מוחלטת מדרך החיים המקובלת של הבדואים ומצרכיהם.³ היו שגרסו, כי המדינה דבקה במדיניות שנועדה לצמצם "עד למינימום האפשרי את שטח האכלוס של הבדואים כדי להעמיק את השליטה הפוליטית עליהם, וכדי להקטין ככל האפשר את עלותן של התשתיות הפיזיות והחברתיות במקומות האכלוס".⁴ נוסף לכך, מתאפיינת מדיניות זו בצמצום שיתופם של הבדואים בהליכי התכנון עצמם. הקמת "המינהלה לקידום הבדואים", במסגרת מינהל מקרקעי ישראל,⁵ האחראית על הקמת שכונות

¹ עורכת דין בעדאלה – המרכז המשפטי לזכויות המיעוט הערבי בישראל.

² Somporn Surarith, *Women's Struggle for Housing in Thailand* 11(2) CDN. Women STDS 15, 15 (1990).

³ סבירסקי וחסון, **אזרחים שקופים, מדיניות הממשלה כלפי הבדואים בנגב**, מרכז אדווה, ספטמבר 2005, עמ' 5.

⁴ אבינועם מאיר, **המתח בין בדווי הנגב למדינה מדיניות ומציאות**. ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות, 1999 מתוך סבירסקי וחסון, ה"ש 3 עמ' 8.

בניסוחו של ד"ר עאמר אלהוזייל, אשר שימש יועץ אסטרטגי של המועצה האזורית לכפרים הבלתי מוכרים בנגב: "זה לא סוד שמטרת התכנון הישראלי ברמה הארצית והמחוזית הינה ייחוד המרחב התכנוני דרך ריכוז מקסימום ערבים על מינימום אדמה ופיזור מינימום יהודים על מקסימום קרקע". ד"ר עאמר אלהוזייל, **הכפרים הבלתי מוכרים בנגב משיח פוליטי מדין לשיח תכנוני מכיר**, תכנון אלטרנטיבי מול תכנון ממסדי, הרצאה במכון טרומן, האוניברסיטה העברית, 2.3.04. מתוך סבירסקי וחסון, ה"ש 3 עמ' 8-9.

⁵ המינהלה לקידום הבדואים הוקמה בשנת 1986, לצורך ניהול משא ומתן עם תושבים בדואים שהגישו תביעות בעלות על קרקעות בנגב.

חדשות ביישובים המוכרים ולהקמת יישובים חדשים, שימשה כלי לשליטה על הליכי התכנון. כל תקציבי הממשלה המיועדים לבדואים מועברים באמצעות המינהלה, ולא ישירות אליהם.⁶

ד"ר טובי פנסטר מתארת את מדיניות התכנון הזאת כמדיניות שכיוונה "מלמעלה – למטה", שמטרתה לשלוט על המרחב, לעצבו ולחלקו ללא שיתוף האוכלוסייה, לרבות הנשים שבתוכה, בהליכי התכנון. לדעתה, התכנון בנגב נחשב כלי לשליטה על המרחב של המיעוט הערבי ועל עיצוב המרחב הגיאוגרפי וחלוקתו לטובת הרוב היהודי. התכנון אינו משקף את סגנון חייהם של הבדואים ומתעלם מצרכיהם החברתיים, הכלכליים והמרחביים, לרבות הצרכים התרבותיים. התוצאה הינה מרחב לא שוויוני, המחולק לפי שייכות אתנית, מעמדית ומגדרית.⁷ פנסטר מוסיפה, כי חוסר התייחסות להבדלים התרבותיים בין הקבוצות האתניות השונות והתעלמות מהם, תורמת לדומיננטיות מרבית על חיי הנשים ולהדרתן מהמרחב הציבורי חזרה למרחב הפרטי המוגבל. כך לדוגמה, היסטורית ומנהגית התגוררו השבטים הבדואיים בנפרד זה מזה, בין היתר כדי למנוע את המפגש בין נשות השבט לגברים זרים. תכנון הכפרים החדשים וריכוז השבטים השונים במרחב מוגבל אחד (היישובים העירוניים), גרם לדחיקת הנשים למרחב הפרטי שבתוך בתיהן, בכדי להבטיח את מניעת המפגשים הללו.⁸

בנוסף להדרה חזרה אל המרחב הפרטי, מוגבלות הזכויות האחרות של הנשים בהעדר תשתיות מספקות לשירותים חיוניים כגון: חינוך, רווחה, מים, חשמל, תחבורה ציבורית ועוד. הבדואים שעברו לגור בכפרים המוכרים שהקימה המדינה חיים בבועה פוליטית-כלכלית, כאשר מחד גיסא הם נעדרים שירותים חיוניים ובסיסיים, ומאידך גיסא הם נעדרים מתוכניות התכנון והפיתוח של הממשלה. אלה שנותרו בכפרים הלא מוכרים, מתקיימים במעין בועה משפטית-פוליטית.⁹ הם מנועים מלהקים בתי קבע ומנועים מהזכות הבסיסית לרשום את מקום מגוריהם בתעודת הזהות שלהם; אין להם שלטון מקומי משלהם ועל כן הם מנועים מלבחור ולהיבחר; הם מנועים מלקבל שירותי רווחה בסיסיים, וחשוב לענייננו: הם מנועים מלהפעיל את זכות הקניין הבסיסית של רכישת דיור ומכירתו.¹⁰

גם בתכנון המרחב הפרטי – הבית – אין לנשים הבדואיות כל חלק. סיום המשטר הצבאי בישראל בשנת 1966 השפיע על דפוסי החיים של הבדואים בנגב. השינוי החל עקב המעבר ממגורים באוהל העשוי שטיחים שנטו מצמר עזים, אל בתים העשויים פח. אוהלי הצמר היו בנויים חלקים עיקריים, שבהם חולק המרחב בתוך הבית, חלק שיועד לגברים וחלק אחר, נפרד, שיועד לנשים. בעבר נהגה האשה לבנות את ביתה העשוי צמר, לעצבו ולתחזקו. היא אף נהגה לבצע את כל העבודות הקשורות למשק הבית ללא עזרת הגבר. עם המעבר לבתי הפח הועברה השליטה בבניית הבתים, עיצובם ותחזוקתם מהאשה אל הגבר. גם במישור זה, העדר תשתיות חיוניות כגון

⁶ הי"ש 3 עמ' 16.

⁷ Fenster, T, **Space for Gender: Cultural Roles of the Forbidden and the Permitted**, Environment and Planning, D: Society and Space 17 (1999), 227-246

⁸ שם.

⁹ הי"ש 3 עמ' 3.

¹⁰ שם.

תחבורה ציבורית, מים, חשמל, מוסדות חינוך ומקורות תעסוקה, השפיע על שליטת האשה במרחב הפרטי הסובב את ביתה.¹¹

"צורך" או "זכות"?

השאלה הרלוונטית לענייננו לאור האמור לעיל, הינה האם מושג הדיור והמדור ההולם של נשים בכלל, והנשים הבדואיות בפרט, נקבע בהתאם לצורך של הנשים באותו מדור או שמא בעקבות זכות המגיעה להן למדור? דהיינו, השאלה היא אם השיח הינו שיח של "צורך" (need) או של "זכויות חיוביות" (positive rights)?

עד היום הוגדרו תנאי המדור של נשים כצורך, ולא זכות.¹² פנסטר מדגישה את היבט ה"צורך" של הנשים וגורסת, כי בתכנון המרחב הציבורי והפרטי יש להתחשב בצורכי הנשים הבדואיות ולא להתעלם מהם. לדעתה, התיישבות ספונטנית של הבדואים הוכחה כדרך מוצלחת יותר מאשר פרויקטים של תכנון עירוני, שכן היא עונה על הצרכים התרבותיים והחברתיים של המתישבים לעומת ההתיישבות העירונית שגובה מחיר תרבותי וחברתי יקר.¹³ פנסטר מביאה מספר דוגמאות לפגיעה בצורכי הנשים עקב המעבר להתיישבויות עירוניות. לדוגמא: הבתים החדשים בהתיישבות העירונית בנויים עם כניסה אחת בלבד, ללא כניסה אחורית או נוספת אשר תאפשר לנשים חופש תנועה בתוך הבית או מחוצה לו, במידה שהמרחב הפרטי הופך להיות "אסור" עליהן עקב הימצאות גברים זרים בתוכו.¹⁴

בנוסף, ההתפתחויות התכנוניות שאירעו בעשורים האחרונים השפיעו על מקורות ההכנסה של הבדואים. התפתחות זו באה לביטוי במעבר מחקלאות ורעיית צאן אל עבודה בבניין, שירות ציבורי ותעשייה.¹⁵ מקורות התעסוקה שנותרו אקטואליים לנשים הינם אותן משרות "נשיות", המותירות להן מרווח של זמן לבצע את המשימות העיקריות של טיפול בבית, בבעל ובילדים.¹⁶ כמו כן, שינוי מקורות התעסוקה השפיע בתורו על אחוז הנשים העובדות וגרם להדרת הנשים חזרה אל מתחם הבית המצומצם.¹⁷

אין חולקין כי הבית הינו מקור דיכוייה של האשה. ההבחנה בין הספירה הפרטית, המיועדת לפי ההגדרה המקובלת לנשים, לבין הספירה הציבורית, המיועדת לגברים, משמרת את חלוקת התפקידים בין המינים בחברה, שלפיה מקומה של האשה בתוך הבית ומקום הגבר מחוצה לו.

¹¹ האשה הערבית בנגב: מציאות ואתגרים 2005, מען – פורום ארגוני נשים ערביות בנגב, עמ' 22.

¹² L. Farha, *Is There A woman in the House? Women and the Right to Adequate Housing*, Resource Guide to Women's International Human Rights (Transnational Publishers, 1998), p. 17.

¹³ הי"ש 7 עמ', 199

¹⁴ הי"ש 7.

¹⁵ ש.ם.

¹⁶ הי"ש 11 עמ' 30-31.

¹⁷ למידע נוסף על השתתפות הנשים הבדואיות במעגל העבודה, ראו: הי"ש 11 עמ' 31; שנתון סטטיסטי לבדואים בנגב 2004, מרכז הנגב לפיתוח אזורי ומרכז לחקר החברה הבדואית והתפתחותה. כן ראו דו"ח ועד הפעולה בדבר מעמדן של הנשים הפלסטיניות אזרחיות ישראל אשר הוגש לוועדת CEDAW של האו"ם בשנת 2005. ניתן לעיון ב- <http://www.adalah.org/heb/cedaw.php#wg>.

למרות זאת, במקרים מסוימים, כמו המקרה של האשה הבדואית, "הבית" הוא המקום היחיד שבו נשים יכולות ומסוגלות להתקיים. הבית הוא המקום לטפל בילדים, הוא מהווה מקלט מהרחוב ולעתים קרובות מהווה גם מקור ליצירת הכנסה.¹⁸ בנוסף משמש הבית מקור ליחסים חברתיים בין הגברים לבין הנשים ובין הנשים לבין עצמן. צורכי הנשים במקרה זה מקבלים ביטוי פרקטי יותר מאלו של הגברים, שכן הגדרת צורכי הנשים היא פונקציה של הימצאותן בבית שלהן עצמן והיא מתפתחת כתגובה לתנאי המחיה שהן צופות וחוות מדי יום ביומו. לדוגמה: הצורך במים נקיים זורמים, בנגישות למזון, בתשתיות או במעונות לגיל הרך.¹⁹

גם פנסטר מציינת במחקרה, כי דווקא אותה ספירה פרטית, המשמרת את דיכוייה של האשה הבדואית, היא הספירה ה"מותרת" בשבילה ובעבורה. פנסטר עושה הקבלה בין הדואליות של הספירה "הפרטית" והספירה "הציבורית" לבין הדואליות של מושגי ה"אסור" וה"מותר" וטוענת, כי הנורמות התרבותיות בחברה הבדואית מבחינות בין מרחב מותר, שהוא הבית, ובו האשה יכולה להיות נוכחת ולהסתובב, לעומת המרחב האסור, שבו לאשה אסור להיות נוכחת. היא מדגישה את הדינמיקה של המקום ה"מותר", שלעתים ובהשתנות הנסיבות עלול להיפך ל"אסור", למשל בנוכחות גברים זרים. כך, המרחב המיועד לקיומן של הנשים עשוי להתנדנד בין שני הקצוות של האסור והמותר.²⁰

לעומת הגישה המצדדת בהגדרת הצורך של הנשים בקביעת תנאי המדור, קיימות גישות אחרות. קרולין מוזר, למשל, טוענת שיש להבחין בין הצורך הפרקטי של הנשים, שהוא תוצאה של דיכוי בתוך הבית, לבין הצורך באסטרטגיה לשינוי חברתי, המחייבת טרנספורמציה של הרכב החברה וטבע היחסים בין המינים. לפיכך ייתכן, לטענתה, כי צורכי הנשים יכללו צורך במיגור חלוקת התפקידים בין המינים או בשינוי נטל האחריות על משק הבית וגידול הילדים.²¹

גם הגישה של שיח זכויות נתונה לביקורת מכיוונים שונים. המתנגדים לגישה זו טוענים, כי בהיותה גישה ליברלית, גישת הזכויות נועדה לקבוע זהות של זכאי מסוים, האשה או הגבר, אשה מסוימת אחת ולא אחרת וכן הלאה. לפיכך, גישה זו מסכנת קבוצה זו או אחרת ומוציאה אותה ממעגל הזכאים לזכות זו או מגבילה את זכאותה.²² אחרים טוענים, כי גישת הזכויות כשלעצמה מפלה מבחינה מגדרית, בשל ה"תחרות" בין הזכויות השונות.²³ למשל, בחברה הבדואית קיימת היררכיה של זכויות ושל זכאים. לפיה, זכויות המוענקות לגברים אינן ניתנות לנשים או למי שממוקמים במקום נמוך בהיררכיה. מנקודת מבט פמיניסטית, הענקת זכויות אינה תורמת בהכרח לקידום מעמדן של נשים. טענה זו נכונה במיוחד כשיש מספר זכויות מתחרות, כגון,

¹⁸ הי"ש 12, עמ' 7.

¹⁹ שם.

²⁰ הי"ש 7.

²¹ Caroline Moser, *Women, Human Settlements, and Housing: A Conceptual Framework for Analysis and Policy-Making in Women Human Settlements, and Housing* 12, 12 (Caroline Moser and Linda Peake eds., 1987).

²² הי"ש 12, עמ' 10.

²³ שם עמ' 11.

הזכות של הנשים והילדים לא להיות מושא לאלימות כחלק מזכותם לתנאי מדור הולם ומוגן, כנגד זכות הגבר בביתו או זכותו לחיי משפחה משלו.²⁴

לדעתי, יש לשלב בין השיח של ה"צורך" לשיח של ה"זכויות", מתוך הקניית הזכות לדיוור ומדור הולם לנשים והתחשבות בצרכיהן בעת קביעת התנאים לאותו מדור הולם. יתר על כן, הרטוריקה של "זכויות" לדיוור ומדור הולם מחזקת את חשיבות ה"צורך" ומגבה אותו בהוראות חוק מפורשות ונהירות. הוראות כאלה יקשו על מוסדות השלטון להתנער ו/או להזניח את הזכות הקנויה בחוק.²⁵ יש לתמוך בגישה שלפיה לנשים הזכות על המדור שלהן ועל תנאיו ההולמים כזכות חברתית-כלכלית, פרוגרסיבית ופוזיטיבית. הצורך בהגנה על זכות הנשים לדיוור ולמדור הולם מקבלת משנה תוקף לאור העובדה כי יותר ויותר נשים, כגון הנשים הבדואיות, נשארות בביתן, במרחב המוגדר "מותר" מבחינתן, ובו הן נאלצות לבלות את מרבית שעות היממה ולעתים את מרבית ימות חייהן.²⁶

חשיבות השילוב בין השיח של ה"צורך" לשיח של ה"זכויות" מתחזקת לאור הגדרת הזכות לדיוור ומדור הולם במשפט הבינלאומי. זכות זו מקבלת ביטוי מובהק באמנה הבינלאומית לזכויות חברתיות, כלכליות ותרבותיות, הקובעת בסעיף 11 (1), כי לכל אדם הזכות לדיוור לו ולמשפחתו, כולל הזכות לאוכל, ביגוד ודיוור והזכות להמשכיות בשיפור תנאי המחיה. הסעיף מוסיף, כי הזכות לדיוור הינה חלק מזכות רחבה יותר – הזכות לרמת מחיה הולמת ומתאימה. ועדת האו"ם אף קבעה, כי הזכות למדור הולם אמורה להעניק לכל אדם מקום למגורים בשלום, ביטחון וכבוד (peace, security and dignity) והיא כוללת מרכיבים בסיסיים, כגון יציבות במקום המגורים, נגישות לשירותים, חומרים ומתקנים, תשתיות, התאמה למנהגי המקום והתרבות ומיקום הולם.²⁷ יוצא איפוא, כי הגדרת הזכות לדיוור ומדור הולם כוללת הן הכרה בזכות הבסיסית והפוזיטיבית לדיוור ומדור הולם והן התחשבות בהיבט הצורך של נשוא הזכות.

גם בישראל, אף שהזכות לדיוור ומדור הולם טרם הוכרה כזכות יסוד בסיסית בחוקי היסוד,²⁸ היא הוגדרה כזכות "מעורבת", הכוללת בחובה היבט חברתי והיבט אזרחי והמוכרת כחלק מזכות היסוד של כבוד האדם החקוקה בחוק יסוד: כבוד האדם וחירותו, התשנ"ד-1992.²⁹ לאחרונה

²⁴ H. Charlesworth, C. Chinkin and S. Wright, *Feminist Approaches to International Law* 85 AM. J. INT'L L. 613, 635 (1991).

²⁵ הי"ש 12 עמ' 17.

²⁶ שם עמ' 19.

²⁷ ועדת האו"ם של האמנה לזכויות כלכליות, חברתיות ותרבותיות קבעה בהערה כללית מספר 4, כי הזכות למדור כוללת את המרכיבים החיוניים הבאים:

Legal security of tenure; Availability of material facilities and infrastructure; affordable; habitable; accessibility; location; culturally adequate.

²⁸ להבדיל מזכות הקניין המוכרת בחוק יסוד: כבוד האדם וחירותו כזכות יסוד שאין לפגוע בה אלא בתנאי פסקת ההגבלה של חוק היסוד.

²⁹ א. ברק, הקדמה לזכויות כלכליות, חברתיות ותרבותיות בישראל, יורם רבין ויובל יעזו (הוצאת רמות, אוניברסיטת תל אביב, 2004), עמ' 5. לאחרונה היו ניסיונות להכיר בזכויות החברתיות, כולל הזכות לדיוור, כחלק מזכויות היסוד הבסיסיות. למשל, סעיף 3 להצעת חוק יסוד: זכויות חברתיות קובע: "לכל תושב הזכות לסיפוק צרכיו הבסיסיים לשם קיום בכבוד אנושי, ובכלל זה... בתחומי הבריאות, הדיוור והרווחה החברתית...". כמו כן, בתאריך 27.7.05 הונחה על שולחן הכנסת הצעת חוק יסוד: הזכות לדיוור הקובעת בסעיף 1, כי: "כל אזרח ישראל זכאי לדיוור בשטח, באיכות ובתנאים אשר לא יהיו גרועים מן הרמה אשר תיקבע בחוק או מכוח חוק". בפרשת גמזו

נדונה בבית המשפט העליון סוגיית הזכות לקיום מינימלי בכבוד ומעמדה כזכות יסוד בשיטת המשפט הישראלית.³⁰ הנשיא אהרן ברק קבע בפסק הדין, כי "הזכות לכבוד האדם, במובנה המהותי, מהווה אגד של זכויות ששמירתן נדרשת כדי לקיים את הכבוד". ברק הוסיף, כי זכויות אלה עשויות להיכלל בגדר זכויות "אזרחיות" או בגדר זכויות "חברתיות" הכוללות את זכות האדם לתנאי חיים המאפשרים קיום שבו יממש את חירותו כבן אנוש. גם כאן לא נדונה סוגיית הזכות לדיור ומדור הולם כזכות בסיסית בפני עצמה, אולם ניתן להקיש מהגדרת הזכות במשפט הבינלאומי, אל הגדרתה במשפט הישראלי ככוללת את הזכות לקיום מינימלי ואנושי בכבוד. בפרשה זו אישר בית המשפט העליון וקבע, כי הזכות לקיום מינימלי בכבוד היא אכן חלק מהזכות לכבוד אדם הקבועה בחוק יסוד: כבוד האדם וחירותו וכי "הזכות החוקתית לקיום בכבוד הינה הזכות כי יובטח לאדם מינימום אמצעים חומריים, שיאפשרו לו להתקיים בחברה בה הוא חי".³¹

לסיום, והואיל ומאמר זה מתפרסם בגיליון האלקטרוני של מרכז עדאלה לחודש מארס, אשר בתחילתו מצוין יום האשה הבינלאומי ובסופו מצוין יום האדמה, מן הראוי להתייחס לא רק להפרות המתמשכות של זכותן של הנשים הבדואיות לדיור ומדור הולם, אלא גם להפרת הזכות במובנה הפיזי, הנובעת מהריסת בתים בנגב. לאחרונה נהרסו יותר מ-200 בתים של בדואים בנגב וקיימים כמה אלפים של צווי הריסה שטרם הוצאו לפועל. אין ספק, כי להריסת הבתים השפעה על מכלול האנשים המתגוררים בנגב – גברים, נשים, ילדים, קשישים, פעוטות – אך אבקש להתייחס בקצרה להשפעות העקיפות של גל ההריסות שמבצעים מוסדות השלטון על הנשים הבדואיות.

הריסת בתים היא אחת ההפרות הבוטות של הזכות לדיור ומדור הולם. ההפרה באה לביטוי בשלילה של קורת הגג מכלל חברי המשפחה המתגוררים באותו בית. היא מנשלת את המשפחה, לרבות הנשים, מהזכות לחיות בכבוד, במינימום הנחוץ לקיום אנושי, ומחיי משפחה תקינים ושלמים. אבל מעל לכל היא מנשלת את הנשים מכבודן, מביטחונן ומשלומן. בנוסף, קיים קשר הדוק בין הפרת הזכות לדיור לבין התחזקות תופעת האלימות נגד נשים. תופעת הריסת הבתים מאלצת את המשפחה שביתה נהרס לעבור להתגורר, באופן זמני או קבוע, עם המשפחה המורחבת. תנאי המגורים עם המשפחה המורחבת הינם קשים ביותר. הם מתאפיינים בצפיפות יתר, העדר פרטיות, הגבלת חירות והפיכת המתחם שאמור להיות "מותר" לאשה הבדואית למרחב "אסור" בכללותו, בשל הימצאותם של גברים אחרים מלבד הבעל, הבן והאב. אחריות הנשים ותפקידן בתוך הבית מתרחבת, כך שהן נהפכות לאחראיות על הטיפול לא רק בבעליהן, לדיהן או אבותיהן, אלא גם בבני המשפחה המורחבת שאליה הצטרפו. תנאי המחיה בצפיפות יתר, כשהאחריות גוברת ותנועת הגברים מתחזקת בתוך המרחב הפרטי "המותר", מגבירים את העוני, את התסכול ואת הלחצים בין בני הזוג עצמם ובין חברי המשפחה בכלל. אלה עלולים לפתח מעשי אלימות נגד נשים בתוך המשפחה המצומצמת והרחבה.

קישר אף בית המשפט העליון בין הזכות לדיור לבין כבוד האדם וחירותו וביטחון, כי "אדם המתגורר בחוצות ואין לו דיור, הוא אדם שכבודו כאדם נפגע". רע"א 4905/98 גמזו נגד ישעיהו נה (3) 360, 375.

³⁰ בג"ץ 366/03, 888/03 עמותת מחויבות לשלום וצדק חברתי ואח' נגד שר האוצר ואח', פסק דין מיום 12.12.05 (טרם פורסם).

³¹ ש.ם.

כך נהפכת מדיניות מכוונת של "מלמעלה – למטה" לאמצעי בידי השלטון לא רק לשליטה על מיעוט אתני, על ניידותו ועל אורחות חייו, אלא גם ליד ימין המסייעת בשימור והתחזקות תופעת דיכוי הנשים במרחב הרחב בכלל, ובמרחב הפרטי בפרט.